

HEVESI ANDREA

## A 17. SZÁZADI UNITÁRIUS GYÜLEKEZETI ÉNEK (Az eredmények ismertetése és további kutatási lehetőségek)

*Rezümé*

A beszámoló az 1602–1615 között Kolozsvárott megjelent unitárius gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 983) 118 gyülekezeti énekéről írott doktori dolgozat kutatási eredményeit ismerteti. Célunk volt, hogy az unitárius énekhatárok belső összetételén kívül a protestáns énekhatárok nyal szembe-  
sítsük a gyülekezeti énekek unitárius változatait, s ismertessük azokat a tendenciózusnak tűnő változásokat, melyek a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig a protestáns gyülekezeti énekhatárokban bekövetkeznek, s megfogalmazzuk az ezekből adódó következtetéseket.

**KULCSSZAVAK:** énekeskönyvek, textológia, régi magyar vers, Balassi Bálint, zsoltár

*Abstract – The Hymn Sessions of 17<sup>th</sup> Century Unitarian Hymn Books*

The study deals with the 118 hymns in the Unitarian hymn book, published in Kolozsvár between 1602 and 1615 (RMNy 983). The objectives are to make comparisons within the Unitarian tradition, to contrast the Unitarian version of the hymns with the Protestant hymn tradition, and to explore some seemingly tendentious changes occurring in the Protestant hymn tradition from the 16<sup>th</sup> century to the first third of the 17<sup>th</sup> century. Some relevant conclusions are being drawn.

**KEYWORDS:** hymn books, textology, old Hungarian poems, Bálint Balassi, psalm

Doktori dolgozatom<sup>1</sup> az 1602–1615 között Kolozsvárott megjelent unitárius gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 983)<sup>2</sup> 118 gyülekezeti énekét dolgozta fel. A dolgozat célja egyrészt az volt, hogy a nyomtatványban szereplő gyülekezeti énekeket elhelyezze a 17. századi nyomtatott és kézirata-

<sup>1</sup> HEVESI ANDREA, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhatárok*, PhD értekezés, Szeged, 2015.

<sup>2</sup> *Régi Magyarországi Nyomtatványok, (1601–1635)*, II, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1983, 113–116. A továbbiakban a nyomtatványokra az RMNy-számaikkal hivatkozunk: *Régi Magyarországi Nyomtatványok, (1473–1600)*, I, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KAUFER István, KELECSÉNYI Ákos, Budapest, Akadémiai, 1983; *Régi Magyarországi Nyomtatványok, (1636–1655)*, III, szerk. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSEK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémiai, 2000.; *Régi Magyarországi Nyomtatványok, (1656–1670)*, VI, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémiai, 2012.

tos unitárius énekhagyományban, illetve néhány ponton kiegészíthettük, pontosíthattuk a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 4. kötetében<sup>3</sup> szereplő szövegeket, azok jegyzeteit. Cél volt továbbá, hogy az unitárius énekhagyomány belső összevetésén kívül a protestáns énekhagyománnyal szembesítsük a gyülekezeti énekek unitárius változatait, s ismertessük azokat a tendenciózusnak tűnő változásokat, melyek a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig a protestáns gyülekezeti énekhagyományban bekövetkeztek, s megfogalmazzuk az ezekből adódó következtetéseket.<sup>4</sup>

## I. A csak unitárius forrásban fennmaradt gyülekezeti énekek

A minden bizonnyal unitárius keletkezésű, csak unitárius forrásokban megtalálható zoltárparafrázisok és gyülekezeti énekek retorikai és poétikai sajátosságainak elemzésével rámutattunk arra, hogy ezek a szövegek számos ponton párhuzamba állíthatók a szintén csak unitárius forrásban megtalálható zoltárparafrázisokkal, amelyek Jan Kochanowski

<sup>3</sup> *Régi Magyar Költők Tára 17. század, 4, Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1967.

<sup>4</sup> A dolgozat az 1602–1615 között Kolozsvárt megjelent unitárius énekeskönyv (RMNy 983.) 118 gyülekezeti énekét vette alapul, s vetette össze az alábbi nyomtatványokban megtalálható variánsokkal: RMNy 160. (1560–61 Óvár, Kassa, Debrecen, protestáns énekeskönyv); RMNy 222. (1566 Várad, protestáns énekeskönyv); RMNy 264. (1569 Debrecen, református énekeskönyv); RMNy 276. (1570 Debrecen, református énekeskönyv); RMNy 353. (1574 Komjáti, evangélikus énekeskönyv); RMNy 429. (1579 Debrecen, református énekeskönyv); RMNy 513. (1582, Detrekő, evangélikus énekeskönyv); RMNy 640. (1590 Debrecen, református énekeskönyv); RMNy 713. (1593 Bártfa, evangélikus énekeskönyv); RMNy 886. (1602 Debrecen, református énekeskönyv); RMNy 965. (1602–14 Bártfa, evangélikus énekeskönyv); RMNy 1037. (1612 Oppenheim, református).

A kéziratok források közül a következőkben voltak fellelhetők nagyobb számban a vizsgált énekek variánsai: S 25. (Detsi-kódex, 1609–13); S 30. (Bölöni-kódex, 1615–21); S 143. (Csonka antifonálé, 1607–32); S 27. (Vasady-kódex, 1613–15. k., megsemmisült, Dézsi hagyatékából másolatban: Szeged EK Ms 00834); S 40. (Kuunkódex, 1621–47); S 1009 (Kassai István toldaléka, 1629). STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

Az összevetések során – mivel a kiválasztott énekek unitárius nyomtatványban találhatók meg – a XVII. századi unitárius nyomtatványok közül a következők énekváriánsait is felhasználtuk: RMNy 1541. (1632 Kolozsvár, unitárius); RMNy 1615. (1635 Kolozsvár, unitárius); RMKI. 965. (1660 Kolozsvár, unitárius halotti énekeskönyv); RMKI I. 1503. (1697 Kolozsvár, unitárius); RMK I. 1504. (1697 Kolozsvár, unitárius halotti énekeskönyv); RMK I. 1558–59. (1700 Kolozsvár, unitárius). Számoltunk továbbá a mára már elveszett, 1623-ban megjelent, magánhasználatra szánt unitárius énekeskönyvvel is (RMNy 1290), mivel annak incipitjegyzékét ismerjük: VÁRFALVI NAGY János, *Az unitáriusok énekeskönyveiről*, Keresztény Magvető 6(1871)/2, 93–126.

lengyel zsoltáraiból<sup>5</sup> lettek fordítva. Ezek alapján úgy tűnik, a tipikusan unitárius gyülekezeti énekek szerzője és a Kochanowski-zsoltárok fordítója egy személy lehetett.

## II. A kéziratos forrásokról

A 17. század eleji unitárius kéziratos énekgyűjteményeket igyekeztünk jellemezni, s az előkerült újabb adatok fényében átgondolni az eddigi ismereteket például a *Csonka antifonáléval*,<sup>6</sup> a *Bölöni-kódexszel*<sup>7</sup> vagy a *Vasady-kódexszel*<sup>8</sup> kapcsolatban. A *Csonka antifonálé* szövegváltozatainak vizsgálata azt mutatta, hogy minden bizonnyal 1632 előtt keletkezhetett. A *Bölöni-kódex* másolóinak megjegyzései, a szövegváltozatok dogmatikai elemzései illeszkednek a háromszéki eseményekhez, amelyek ezáltal a Keserői Dajka János-féle 1618-as háromszéki vizitációhoz is adalékokat szolgáltatnak az unitárius egyháztörténeti változások szempontjából.

A *Vasady-kódex*ről fennmaradt ismereteinket azzal kiegészíthetjük, hogy mind a másolók bejegyzései, mind az énekek szövegváltozata alapján minden kétséget kizáróan unitárius kéziratról van szó.

## III. A nyomtatott forrásokról

Az unitárius énekgyűjtemény gyülekezeti énekeit összevetve a korábbi és a korabeli protestáns énekhagyománnyal, a dolgozat bemutatott néhány tendencia-szerűen kirajzolódó szövegváltozást. Ezek a jegyek azt mutatták, hogy a gyülekezeti énekek szövegváltozatainak kialakulása számos esetben nem ábrázolható stemmával. A gyülekezeti énekek szöveg-hagyományának vizsgálatakor mindenképp szükség van arra, hogy a hálózatos kapcsolatokat részesítsük előnyben, s emellett tekintettel legyünk a gyülekezeti ének mediális sajátosságaira, azaz arra, hogy írásban keletkezett szövegek élőszóban, éneklésben kezdenek el terjedni. Ezeket igyekeznek aztán az egyes felekezetek nyomtatott énekeskönyvekben rögzíteni, állandósítani, s e nyomtatott hagyomány mellett számos kéziratos gyűjtemény is keletkezik. A gyülekezeti énekek szövegének hagyományára a szerkesztő/kiadó/lejegyző irodalmi ízlése, dogmatikai

---

<sup>5</sup> Ezeket részletesen ismertette: PAPP Géza, *Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI.–XVII. századból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 65(1961)/3, 328–340.

<sup>6</sup> *Csonka antifonálé* (S143), Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, MSU 996.

<sup>7</sup> *Bölöni-kódex* (S 30), OSZK Oct. Hung. 642.

<sup>8</sup> *Vasady-kódex* (S 27) megsemmisült, némely szöveg másolata Dézsi Lajos hagyatékából, SZTE EK Ms 620; Ms 834.

ismerete és egy-egy általa ismert, énekelt variáns ismerete, emlékezete is hatással van.

Megfigyeltük, hogy a vélhetően nem az egyházi énekeskönyvek szolgálai másolásával készült kéziratos énekgyűjtemények szövegváltozatai sokkal nagyobb variabilitást mutatnak, mint a nyomtatott hagyomány. Ám a nyomtatott hagyományban is találkozunk olyan szövegekkel, – s a számuk nem is csekély – amelyek olykor egy-egy felekezeten belül is komoly változásokat tartalmaznak.

Az egyes nyomtatványok közötti hálózatos kapcsolatokhoz a 118 ének vizsgálata az alábbi apró, de talán nem mellékes adalékokkal tudott hozzájárulni.

Az 1590-es debreceni református kiadásról (RMNy 640.) az általunk vizsgált énekei alapján megállapítható, hogy a korábbi debreceni kiadásokon kívül Bornemisza Péter 1582-es gyülekezeti énekeskönyve (RMNy 513.) is hatással volt rá, és a szövegei több ponton minden addigi gyülekezeti énekvariánstól eltérnek.

Az 1593-as bártfai evangélikus énekeskönyv (RMNy 713.) variánsai ellenben nem csak a korábbi evangélikus kiadásokkal mutatnak rokonságot, hanem több ponton az 1590-es debreceni szövegváltozatokra (RMNy 640.) hasonlít, illetve számos, addig nem ismert változtatást is tartalmaz.

Ugyanígy újítás figyelhető meg az 1602–14 közötti bártfai énekeskönyv (RMNy 965.) énekeinél is – a rímelésre irányuló törekvések például külön alfejezetben ismertetve lettek.

Az 1602-es debreceni református énekeskönyv (RMNy 886.) esetében már Újfalvi Imre tudatos szerkesztői eljárásának mondható, hogy – előszavának célkitűzéseivel összhangban – kerüli a világi, széphistóriákra utaló nótajelzéseket, s a nótajelzést igyekszik a gyülekezeti énekanyagon belülről választani. A sok új nóta, ahogyan arra a kutatás rávilágított, egyre gyakrabban egyezik már szótagszám tekintetében is azzal az énekkel, amelyhez nótajelzésként kerül. Újfalvi énekgyűjteményében a referenciális kolofonok mennyisége is észrevehetően csökken – feltehetően azért, mert Újfalvi felismeri, hogy a kollektív, együttes éneklésben az elavult évszámokat, a szerző nevét tartalmazó strófáknak már nincs jelentősége.

#### IV. A dogmatikáról

Az unitárius forrásokban fellelhető énekek dogmatikai változtatásairól igyekeztünk bemutatni, hogy nem következetesek: noha a Szentháromság tagadását minden esetben megtaláljuk az unitárius szöveghagyományban, a nyíltan, közvetlenül radikális dogmatikát alkalmazó szövegváltozatok elsősorban a kéziratos hagyományban lesznek fellelhetőek, a nyomtatott hagyomány ezt igyekszik egy-két énekre minimalizálni, illetve a radikális dogmatika irányába tett változtatásokat elkendőzve, finomabban alkalmazni.

## V. Az unitárius énekgyűjtemények sajátosságai

A nyomtatott unitárius énekgyűjtemények sajátosságait a megelőző protestáns gyűjteményekhez képest a következő állításokban foglalhatjuk össze:

1. Az unitárius énekanyag a protestáns hagyománytól a leginkább különböző, s ez a szövegtkülönbség nem csak a dogmatikát érinti. (Am dogmatikájukat tekintve a nyomtatványoknál jóval radikálisabb variánsokat közölnek az unitárius kéziratok.)

2. Az unitárius nyomtatványok szövegei a 17. század során igen kis mértékben változnak az újabb kiadásokban. A többi felekezet énekeskönyvei egymáshoz képest több eltérést tartalmaznak, mint az egyik unitárius énekeskönyv a másik unitáriushoz képest. Ebből és az unitárius nyomtatványok dogmatikai változásaiból is látható, hogy az unitárius gyűjteményeknek mindig volt „erős kezű” szerkesztője, a megjelenéskor feltehetően mindig volt „felső” kontroll. A megjelenési időből viszont látszik, hogy az unitárius énekeskönyv-kiadások esetében nem elsősorban a kereskedelmi szempont volt a fontos: a hiány, a szükség, a növekvő igény vezetett egy-egy új kiadás megjelenéséhez.

3. Az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyv az első magyar nyelvű protestáns énekeskönyv, amely már következetesen a protestáns zsol-társzámozást használja.

4. Az unitárius gyűjtemények sajátossága az ábécérendes szerkesztési elv, a szerkezet egyszerűsége, a címek jelentős rövidülése is.

5. Nótajelzés tekintetében az 1632-es, minden bizonnyal Thordai János által szerkesztett unitárius gyülekezeti énekeskönyv lesz az első, szinte következetesen egységes tendenciát alkalmazó gyűjtemény. Ebben az énekeskönyvben már általánossá válik, hogy a nótajelzés szótagszáma megegyezik az énekkel, amely előtt az adott nótajelzés található. Azt is bemutattuk, hogy ez az énekeskönyv és a *Thordai-kódex*ben található Thordai-zsoltárok egymást hivatkozzák keresztbe nótajelzés tekintetében.

6. Az 1602–15 közötti gyülekezeti énekeskönyvben már alig találunk kolofont: az unitárius énekeskönyvekben minimalizálódik a kolofonok használata.

7. Szintén az unitárius nyomtatványok sajátossága, hogy jellemzően nem használnak záró doxológiát: nem veszik át, nem alakítják át, de a helyére sem tesznek új záró strófát.

8. Az unitárius anyagban igen kevés a krisztianizáló zsol-tárparafrázis: ezek közül alig kerül át a protestáns hagyományból. Ez a tény talán párhuzamba hozható az unitáriusok azon törekvéséhez, hogy a bibliai értelemhez ragaszkodnak a zsol-tárookban is. Megfigyeltük, hogy Sztárai zsol-tárai helyett is inkább Kochanowski-fordítások szerepelnek az unitárius forrásokban. Az ellenség megtöréséről, levágásáról, tiprásáról szóló zsol-tárhelyeket is finomítják az unitárius variánsok: főleg megtérítésről beszélnek.

## VII. Poétikai-retorikai, a gyülekezeti ének tulajdonságait érintő változási tendenciák

Igyekeztünk arra is rámutatni, hogy a régi magyar vers jellemzői – pl. kolofon, akrosztichon, incipit, metrum és rím – nem minden esetben úgy változnak a gyülekezeti énekhagyományban, ahogyan azt logikusnak gondolhatnánk, azaz úgy, hogy az éneklést, az emlékezetben tartást segítsék.

Számos ének már a gyülekezeti hagyomány korai szakaszában is rontott, értelmetlen akrosztichonnal rendelkezik, s ezeket nem javítják a későbbi kiadások sem.

Néhány ének – meglepő módon – rímtelen variánsban honosodik meg a gyülekezeti éneklésben annak ellenére, hogy néhány szórendcsere által szinte tökéletes rímes változat is énekelhető lenne. Ennek ellenére a gyülekezeti énekhagyományban ismertté vált, rímtelen változat hagyományozódik, nem változtatják vissza a rímes, könnyebben emlékezetben tarthatóra – noha kísérlet van rá, nem honosodik meg.

A szórendcserék, a bonyolultabb grammatikai viszonyban álló szavak, trópusok felsorolássá alakítása, az egyszerűsítő poétikai folyamatok mind-mind a gyülekezeti éneklés sajátjai, melyek a használatból fakadhatnak.

A vizsgált anyag alapján mondható, hogy a 17. század elejére tendenciózusnak tűnik a kolofonok kikopása: a szerzőre, a szerzettetésre utaló jegyek már nem szükségesek a közösségi énekekben.

Ugyanígy megfigyelhető egy-egy strófa, olykor egy egész ének kollektív vizsgálása oly módon, hogy egyes szám első személyű elbeszélő helyett többes szám első személyre váltanak.

A hosszas exemplumokat, a vershelyzethez hasonló bibliai példákat tárgyaló strófák kikopása is praktikus okokra vezethető vissza: az ének rövidül általa, s a fő mondandóra koncentrál, emellett a zsoltárok esetében ezáltal a bibliai hűséget is jobban tartja. Mindemellett poétikai értelemben ezek szegényebb változatok lesznek.

## VIII. Balassi-szövegek mint gyülekezeti énekek

A dolgozat utolsó fejezetében bemutatott korai Balassi-hagyomány, amely szinte csak unitárius forrásokban érhető tetten, ugyanezeket a tendenciákat mutatja. Az *Istenes énekek* megjelenése előtt néhány Balassi-szöveg már bekerült a gyülekezeti éneklésbe, ismertté, énekeltté vált, s a néhány fennmaradt rögzített variánsban jól látható hogy milyen, a gyülekezeti énekekre jellemző szövegváltozási tendencia érvényesül bennük még az *Istenes énekek* nyomtatott megjelenése előtt. Ezek alapján mondhatjuk, hogy még a szegényes forráshelyzet ellenére is látható:

ezek a korai Balassi-variánsok nem rossz, romlott, vizsgálatra nem érdemes szövegek, hanem úgy kell azokat vizsgálni, mint a közösségi éneklésnek alávetett, a gyülekezet által énekelt, s emiatt változásoknak kitett variánsokat. Nem „rossz,” hanem gyakran használt, népszerű változatról kell beszélnünk. A kérdéskört éppen ezért érdemes újra, az új nézőpontokat figyelembe véve körüljárni, s talán arra is találhatunk magyarázatot, hogy honnan, milyen forrásból kerültek be a 17. század első évtizedeiben az unitárius gyülekezeti éneklésbe.